טקס בר מצווה לנער המתמודד עם צרכים מיוחדים

יצחק קראוס

שאלה

בקהילה שלנו חבר ילד הלוקה בפיגור. השנה ימלאו לו שלוש עשרה שנים והוריו מעוניינים לקיים בקהילה אירוע בר מצווה כנהוג אצל כל ילדי הקהילה. האם הוא חייב בעלייה לתורה ובמצוות? האם מותר להעלותו רק כדי לכבד אותו? את משפחתו?

תשובה

טקס בר המצווה הוא שיא בחיי הנער הצעיר ובחיי בני משפחתו. טקס זה מסמן את כניסתו של הנער לעול מצוות ואת האחריות שהוא מקבל מעתה ואילך על מעשיו. במקרה של נער או נערה המתמודדים עם צרכים מיוחדים הרגישות רבה מאוד ובעקבותיה סף השמחה, או למרבה הצער סף הפגיעה, נמוך מאוד. במילים אחרות: ניתן בקלות לגרום שמחה לנער או לנערה ולהורים ביום חשוב זה, וחלילה יום משמעותי זה יכול להוביל למפח נפש.

במאמר זה אדון בשאלה ההלכתית האם נער המתמודד עם צרכים מיוחדים המסוגל לעלות לתורה ולבטא את ברכת התורה ברמה שעשרה ישמעו את ברכתו זכאי לעשות כן בטקס בר המצווה? במרכזו של המאמר תלובן שאלת ההגדרה ההלכתית של נער עם צרכים מיוחדים. תיערך הבחנה בין שלוש לקויות: פיגור שכלי, הפרעת התנהגות והפרעה נפשית, יוגדרו התנאים שבהם נער עם פיגור קל יכול לעלות לתורה, ויודגש תפקידם המרכזי של ההורים, הקהילה ואנשי החינוך בעיצוב עולמו האמוני של הנער.

* אני מודה לד"ר רבקה בלאו מהחוג לחינוך מיוחד במכללת הרצוג על תרומתה המקצועית למאמר זה.

הערה מתודולוגית

בבואנו לפסוק הלכה בנושא הנדון יש להביא בחשבון מושגים הלכתיים ומושגים קליניים. הפסיקה נובעת מיצירת זיקה בין שני התחומים הללו – ההלכתי והקליני. לאמור, הגדרת המומחים מיהו השוטה ההלכתי משפיעה על הפסיקה מהי מידת חיובו במצוות. הבעיה המרכזית בניסיון להגיע להגדרה הלכתית עדכנית היא קושי להגיע להסכמה ואחידות בין ההגדרות ההלכתיות להגדרות הקליניות המבוססות על ידע מתחום הפסיכולוגיה והחינוך המיוחד. יתר על כן, קיימים הבדלים בין־תרבותיים בהגדרות הקליניות, וההגדרות משתנות מתקופה לתקופה. על מנת להגיע לפסיקה יש לגבש הגדרה מוסכמת, קלינית והלכתית, של המתמודדים עם צרכים מיוחדים. יש ליצור במה לדו־שיח בין אנשי מקצוע מתחום הפסיכולוגיה ומתחום ההלכה במטרה להגיע לפסיקה הלכתית רלוונטית. במאמר זה אציג את המובא בהלכה בנושא הנדון – עלייה לתורה של נער עם צרכים מיוחדים – שהוא נושא פשוט יחסית לעומת הדיון ההלכתי בסוגיות סבוכות יותר כמו דיני אישות של אנשים עם צרכים מיוחדים.

הכשירות ההלכתית לעלייה לתורה

הברייתא במסכת מגילה מונה מי הם הכשירים לעלות לתורה למניין שבעה בשבת: "תנו רבנן: הכל עולין למנין שבעה, ואפילו קטן ואפילו אשה. אבל אמרו חכמים: אשה לא תקרא בתורה, מפני כבוד צבור".[1]

מיהו הקטן הראוי לעלות לתורה? מהברייתא עולה שקטן עולה לתורה, ומסייג הבית יוסף על פי הירושלמי: "וכתבו עוד בשם הירושלמי (ברכות פ"ז ה"ב) דאימתי [קטן] עולה למנין שבעה חד אמר כדי שידע בטיב ברכה וחד אמר משידע למי מברכין וכן פסק מהר"ם".[2] כלומר, קטן הראוי לעלות צריך ידיעת־מה למי מברכין ומהו מושג ברכה. הרמב"ם פוסק להלכה: "קטן היודע לקרות ויודע למי מברכין עולה ממנין הקוראים, וכן מפטיר".[3] אציין ששיעור הידיעה "למי מברכין" אינו פשוט כלל – ידיעת ה' כידיעה בסיסית היא פשוטה מחד גיסא, אולם בעומקה היא רחבה היא מני ים, שמעטים הגיעו אל שלמותה, מאידך גיסא.

העולה מן האמור בנוגע לקטן: הקריטריון לעלייה לתורה הוא כישורים קוגניטיביים. גם קטן בגילו אך בעל יכולת חשיבה והבנה כשיר לעלות לתורה. ניתן להסיק כי מי שאין בו בינה, שכישוריו הקוגניטיביים נמוכים, אינו כשיר לעלות לתורה.

אולם קיימים קריטריונים נוספים שעל פיהם פוטרים את האדם מחיוב במצוות.

מיהו השוטה הפטור ממצוות?

להלכה שוטה פטור ממצוות, אינו בר עונשין ואין תוקף משפטי למעשה מקח שלו.[4] נושא הגדרת השוטה בש"ס נדון בקצרה, והסוגיה להלן היא העיקרית. הברייתא דנה מי מוגדר שוטה: "תנו רבנן: איזהו שוטה? היוצא יחידי בלילה, והלן בבית הקברות, והמקרע את כסותו".[5]

הברייתא מונה שלושה קריטריונים התנהגותיים להגדרת שוטה, והשאלה היא אם אלו קריטריונים קומולטיביים או חלופיים, לאמור האם צריך את שלושתם יחד או די בקריטריון אחד? נחלקו האמוראים: "איתמר, רב הונא אמר: עד שיהו כולן בבת אחת. רבי יוחנן אמר: אפילו באחת מהן".[6]

לדעת רבי יוחנן די באחד הקריטריונים, וכך הוכרע בגמרא. מוסיף רב פפא: "אי שמיע ליה לרב הונא הא דתניא: אי זהו שוטה – זה המאבד כל מה שנותנים לו, הוה הדר ביה".[7] כלומר, הברייתא מביאה קריטריון התנהגותי יחיד להגדרת שוטה – המאבד כל מה שנותנים לו. שאלה נוספת שנחלקו בה ראשונים היא אם ארבעת הקריטריונים ההתנהגותיים שהוזכרו הם דווקניים, או שהם רק דוגמה להתנהגות שאינה נורמטיבית.

רבי יוסף קארו בבית יוסף דן במחלוקת רב הונא ורבי יוחנן והולך בדרכו של הרמב"ם, שפוסק כרבי יוחנן.[8] הרמב"ם בפסיקתו מדגיש שהקריטריונים שהובאו במשנה הם דוגמאות בלבד ומוסיף קריטריון נפשי: "השוטה פסול לעדות מן התורה לפי שאינו בן מצות, ולא שוטה שהוא מהלך ערום ומשבר כלים וזורק אבנים בלבד, אלא כל מי שנטרפה דעתו ונמצאת דעתו משובשת תמיד בדבר מן הדברים אף על פי שהוא מדבר ושואל כענין בשאר דברים הרי זה פסול ובכלל שוטים יחשב".[9] בהמשך מגדיר הרמב"ם את הפתי: "הפתאים ביותר שאין מכירין

דברים שסותרין זה את זה ולא יבינו עניני הדבר כדרך שמבינין שאר עם הארץ, וכן המבוהלים והנחפזים בדעתם והמשתגעים ביותר הרי אלו בכלל השוטים, ודבר זה לפי (מה) שיראה הדיין שאי אפשר לכוין הדעת בכתב".[10]

אין כאן המקום לדון בהבחנה בין שוטה לפתי, חשובה ההגדרה הסופית של הרמב"ם שהדבר תלוי בראות עיני הדיין. יש לציין שהדיון דלעיל הוא בהלכות חמורות כהלכות אישות והלכות עדות. שונה הוא מקרה חיוב במצוות.

פיגור קל

אחר שהוגדר מיהו השוטה הפטור מן המצוות כאחד מהשניים: מי שיש לו יכולת קוגניטיבית נמוכה או מי שהתפקוד ההתנהגותי שלו לקוי, נשאלת השאלה אם המתמודדים עם פיגור קל חייבים במצוות, ובאופן מעשי – האם יוכלו לעלות לתורה ולברך ביום בר המצווה שלהם?

בנושא זה דנו כמה פוסקים בעלי שם בני זמננו, ואביא כמה מהם:

א. במאמר רחב ומנומק דן הרב חיים פנחס שיינברג זצ"ל בנושא חינוך למצוות של ילדים עם פיגור.[11] הוא מביא את דברי הרב אלחנן וסרמן, המגדיר מיהו הקטן הפטור ממצוות, ובמהלך לוגי הוא מגדיר את מעמדו של נער עם צרכים מיוחדים.

במרחב ההלכתי יש נקודת מוצא שונה לדיון כאשר הנפקות היא להלכות חמורות, כמו דיני אישות, וכאשר מדובר בהלכות שאינן חמורות כדיני ברכות. כאמור, נושא הדיון כאן הוא בהלכות ברכות, בעלייה לתורה של נער עם צרכים מיוחדים, ועם זאת ניתן להסיק מסקנה מהלכה חמורה העוסקת בדיני חליצה. הרב וסרמן מסיק מסקנה מחודשת מהגמרא במסכת יבמות.[12] הגמרא אומרת שקטנה חולצת לשיטת ר' יוסי, ומסייג ר' אמי שמדובר בקטנה שהגיע לעונת הפעוטות,[13] שכן רק מזמן זה נחשבת בעלת דעת ויש חלות למעשיה. הרב וסרמן מחדש שיש שני דינים בקטן:

1. קטן שלא הגיע לכלל דעת אין תוקף למעשיו, עקב חסרון דעת במעשיו, והוא נחשב כשוטה.
2. קטן פיקח שאנו רואים שיש לו דעת כגדול, ולכאורה אין לבטל את מעשיו עקב חסרון דעת, אבל גזרה התורה גזרת הכתוב: "איש" ולא

קטן.[14] לאמור, אין תוקף למעשהו לא בגלל חסרון דעת, אלא מסיבה כרונולוגית – חיסרון בשנים.

הבחנה זו בין קטן פיקח לבין חסר דעת יוצרת מצב ביניים של דעת וכוונה במעשה לבין חסרון גדלות בשנים. מצב ביניים זה בא לידי ביטוי בתקנת חכמים לגבי קטנים שיש בהם דעת ושיש חלות למעשיהם, כדברי המשנה: "הפעוטות מקחן מקח וממכרן ממכר במטלטלין".[15] הגמרא דנה מאיזה גיל נחשב פעוט שיש למעשהו תוקף וקובעת בין שש לשבע שנים. הרמב"ם פוסק להלכה ומוסיף את הטעם לדין זה "משם כדי חייו" כלשון הגמרא, שילדים אלו יוכלו להתפרנס:

> קטן עד שש שנים אין הקנייתו לאחרים כלום, ומשש שנים עד שיגדיל אם יודע בטיב משא ומתן מקחו מקח וממכרו ממכר ומתנתו קיימת, בין בדבר מרובה בין בדבר מועט בין במתנת בריא בין במתנת שכיב מרע, ודבר זה מדברי חכמים כמו שביארנו כדי שלא יבטל ולא ימצא מי שימכור לו ולא יקח ממנו, והכל במטלטלין אבל בקרקע אינו מוכר ולא נותן עד שיגדיל.[16]

מדברי הרב וסרמן מגיע הרב שיינברג למסקנה באשר לנער עם צרכים מיוחדים:

> ולפ"ד [ולפי דעתי] היה מסתבר לומר דגם מפגר אם יש בו הדעת של פעוטות והוא י"ג שנה הוא נקרא גדול ויהא מחויב במצוות כמו גדול ממש דהא יש כאן שני התנאים שהוא גדול בשנים וגם יש לו הדעת של גדלות שהוא אינו נחשב לשוטה משום שהגיע לכלל דעת.[17]

ב. בסוף מאמרו כותב הרב שיינברג שהוא שלח את תשובתו לרב שלמה זלמן אוירבך (רשז"א), ותגובתו של האחרון מופיעה בגיליון מוריה הנזכר לעיל. להלן תורף דברי רשז"א: "גם דעתי מסכמת לכך דכל שהוא מבין ויש לו דעת כמו פעוטות ויודע שהקב"ה נתן לנו תורה ואנו מקיימים מצוותיו דשפיר חשיב בר דעת לגבי קיום מצוות ובהגיעו לגיל י"ג יחשב כגדול".[18]

מחדש רשז"א שהידיעה הנדרשת להחשיבו בר דעת לעניין חיוב במצוות היא שהקב"ה נתן לנו את התורה ואנו מקיימים את מצוותיו. בהמשך דבריו נדרש רשז"א לדברי רש"י במסכת שבועות: "דחרש ושוטה הרי הם כקטנים בלא דעת",[19] והוא מבחין בין שוטה ממש לבין מי שיש לו דעת כפעוטות.

ההגדרה של רמת ידיעת השם בקרב אנשים עם צרכים מיוחדים לרמותיהם אינה פשוטה כלל ועיקר. במחקר שערכו פרופ' חפציבה ליפשיץ וד"ר רבקה גלובמן הן הגיעו לממצאים באשר להבנה של מושגים תאולוגיים כמו: המשגת האלקים, שכר ועונש, השגחה, יעילות התפילה ועוד.[20] מחקר חלוץ זה משמש מקור להבנה ולבחינת ההגדרה של רשז"א. הן חקרו גם נערים ונערות מתחת גיל בר או בת מצווה, ונראה לפי מחקרן שגם נערים ונערות עם צרכים מיוחדים מעל גיל בר או בת מצווה הלומדים במערכת החינוך בכיתות מקדמות מתאימים להגדרות של רשז"א.

דעת אוטונומית או הטרונומית

הרב שיינברג מעלה שאלה אם ידיעת ה' אצל אנשים עם צרכים מיוחדים היא ידיעה חיצונית להם, וזו לא דעתם הם. ובלשונו: "ולפ"ז [ולפי זה] נתעורר לנו הספק שאולי גם במפגרים כידוע שייך זה דהם צריכים טיפול רב עד שמגיעים לידי הבחינה שיבינו הדברים על בוריין ואולי אין זה דעת עצמם".[21]

תשובתו של הרב שיינברג היא שאכן הלימוד והטיפול מפתח את דעתם, "אבל אם הם במדרגה שמבינים הדברים היטב אין דעתם דעת אחרת אלא דעת עצמם ולדעתי זהו כוונת הרמב"ם במה שהגדיר שאם הפתאים מבינים הדברים הסותרים זא"ז [זה את זה] נקראים פקחים והיינו שזה נקרא כבר דעת עצמו ולא דעת אחר שבדעת של אחר א"א [אי־אפשר] להבחין בין הענינים ולהבין דברים הסותרים זא"ז".[22] הרב שיינברג מביא כדוגמה טיפול בחירשות שמועיל לחייבו במצוות:

> ולקושטא דמילתא בעת כותבי קונטרס זה הזמין הש"י [השם יתברך] לידי אחד ממנהלי מוסד מפורסם באמעריקא שמטפלים עם החרשים וסיפר לי שיש לו בן שהי'[ה] חרש גמור שאתו שומע ואינו מדבר וע"י הטיפול הוא עכשיו למדן גדול בכל הענינים הן בבקיאות והן בהבנה ויש לו חיתוך הדיבור כמו שאר פקחים

> בלי שום הבדל והוא לומד בישיבה גדולה ומפורסמת ונוהגים עמו כמו בשאר פקחים בכל עניני התורה והראיתי לו מש"כ [מה שכתב] המהר"מ שיק [שטיפול מהווה דעת הטרונומית] הובא לעיל ואמר לי שיש הבדל גדול בין הטיפול שבזמניהם להטיפול דעכשיו שעכשיו על ידי כלי השמיעה Hearing Aids ושאר ענינים הם מתפתחים ומשתלמים ממש כפקחים ודבריהם נראים נכונים דהא באחרונים שו"ט [שקלו וטרו] בענין וכתבו מפורש שהדיבור שלהם הי'[ה] כמו לשון של עלגים אבל עכשיו כמו שמסר לי הם מדברים ממש כמו שאר מדברים בלי שום הבדל וא"כ [ואם כך] אין שום ספק שיש עליהם דין של פקח שמחוייבים בכל המצוות ולהאמור מסתבר מאד דגם המפגרים אם ע"י טיפול נראים כבני דעת שמבינים דברים הסותרים זא"ז והם בני י"ג שנה שמחוייבים בכל המצוות כשאר גדולים וממילא שוב יש חיוב חינוך על האב גם כשהם קטנים אם הם שייכים לזה וכמו בשאר קטנים.[23]

כלומר, ישנן כיום התערבויות חינוכיות וטיפוליות שבאמצעותן ניתן לקדם את מי שבעבר נתפסו כילדים עם יכולת קוגניטיבית מוגבלת. ולהלכה מי שניתן ללמדם בינה והבנה יוצאים מקטגוריית שוטה.

ג. הרב נתן געשטעטנער דן בבעלי תסמונת דאון שאובחנו על פי בדיקות דם, ונדרש לשאלה אם להכריז עליהם כשוטה הפטור ממצוות עקב הממצאים בבדיקת הדם. ותשובתו:

> מכל מקום כל שלא נתגלה בו דבר מסימני שוטה המבוארים לעיל הרי הוא כפקח לכל דבר ואף שעלולין להתגלות סימנים כאלה בעתיד מכל מקום כל שאין בו עכשיו סימני שוטה הרי הוא ככל בר ישראל לענין חיוב המצוות. ואף אם יש בו רק דעה קלישתא מכל מקום כל שאינו בגדר הפתאים ביותר שאין מכירים דברים הסותרים זה את זה ולא יבינו עניני הדבר כדרך שמבינים שאר העולם דינו כפקח לכל דבר ואף שנוטה אל הטפשות אלא שמבחין בעניני העולם כגון לקנות דבר מן השוק

ולעשות מה שאומרים לו על הן הן ועל לאו לאו ואף שאינו חכם כשאר העם מ"מ [מכל מקום] דינו כפקח לכל עניני התורה והמצוה ואף אם בדבר אחד הוא פתי שאינו יודע דבר והיפוכו בין הן ללאו מ"מ חכם הוא לכל שאר דברים.[24]

ד. הרב מנשה קליין דן בנושא זה, והוא נדרש לצירוף למניין ולעלייה לתורה. בסוף הדיון הוא מסכם את תשובתו:

ולכן מה שנוגע לדידן הוא כך: א) מי שיש לו דעת ואפילו דעת קלושה אבל צלולה לפענ"ד [לפי עניות דעתי] יש לצרפו למנין ולשאר דבר שבקדושה והכא קיל בזה דלחד מ"ד [מאן דאמר; וכאן מקרה זה קל על פי אחת הדעות] אפילו שוטה מצטרף למ"ד דתינוק מעריסה מצטרף וכמ"ש [וכמו שכתב] המהרי"ל ז"ל ואף שאנן לא קיי"ל [קיימא לן] כן [ואף שלא התקבלה דעה זו], אבל מ"מ בצירוף דעת קלושה לכ"ע [לכולי עלמא] מותר לפענ"ד ובפרט שהוא מדרבנן דאין להחמיר בזה וכיוצא בזה, ב) מי שאין דעתו תדירה אלא עתים חלים ועתים שוטה וכיוצא בו אז הו"ל [הוה ליה; היה לו] דין של עתים המבואר בש"ע [בשולחן ערוך] דבשעת שהוא חלים הוא ככל אדם מישראל, ג) הני שאין להם דעת אפילו קלושה אלא מה שלומדים ומרגילים אותם בדברים כדת לעשות כמו שלומדים את הקוף והוא עושה מתוך ההרגל ואין בו דעת הרי הוא שוטה אפילו לאחר שלמדו עמו מה שלמדו כיון שאין זה עושה בדעת אלא מחמת ההרגל כנלפענ"ד [כן נראה לפי עניות דעתי] בהני עניני [בעניינים אלו].[25]

הרב קליין מגדיר קריטריונים לצירוף למניין של בעלי יכולת קוגניטיבית נמוכה. לדבריו גם לאדם בעל יכולת קוגניטיבית נמוכה יכולה להיות בנושאים מסוימים דעה צלולה וברורה ולכן יש לצרפו למניין. גם מי שאין יציבות בכישוריהם אך בשעה שהם צלולים דעתם ברורה, מצטרפים למניין. והלוקים בפיגור קשה "שאין להם אפילו דעת קלושה" ועוברים תהליך חינוך שבו הם לומדים כיצד לנהוג, אינם מצטרפים למניין כי זו לא דעתם, ועושים מעשיהם רק מחמת ההרגל.

סיכום

המקורות לעיל מלמדים שנער המתמודד עם פיגור אך מסוגל לעלות לתורה ולברך או לקרוא יכול לעלות לתורה לחגיגת בר המצווה שלו ואף לאחריה, שכן יכולת זו מעידה על רמתו השכלית. אולם השוטה ההלכתי המתואר כמתמודד עם הפרעה התנהגותית או נפשית, מחייב דיון נפרד.

מסקנת המחקר על תפיסת הדת אצל בני נוער עם צרכים מיוחדים שהוצג לעיל היא שניתן וחיוני לפתח חוויות רגשיות בתחום הדת אצל נערים אלו, ובלשון החוקרות: "ממצאי המחקר מראים שמרכיבים של חוויה ושל רגש מגבאים את הזהות האמונית של נבדקים בעלי פיגור שכלי וגבוליים".[26] ודאי טקס בר המצווה הוא מטען חווייתי־רגשי לנער בר המצווה,[27] ולכן חשוב למצא דרך לקיימו.

הרב משה פיינשטיין בתשובתו בנושא זה תומך בחשיבותו של התהליך החינוכי בעיצוב עולמם האמוני של המתמודדים עם צרכים מיוחדים. בתשובה הלכתית הוא פונה אל חברי קהילה שבה נמצא נער עם צרכים מיוחדים:

כשבאים [ילדים הלוקים בשכלם] לבית הכנסת, ודאי צריכים הציבור לקבלם בסבר פנים יפות, אף את מי שאין להם דעת ללמוד עמהם. וגם לראות שיענו אמן וקדושה לומר עמהם בין בשביל עצמן – שיקיימו מה שאפשר, וגם ההליכה לבית הכנסת בעצמה הוא מצוה וינשקו את ספר התורה – ובין בשביל כבוד האבות.[28]

המסקנה מכל האמור היא שבעקבות ההתקדמות הרבה בנושא קידום וחינוך ילדים עם צרכים מיוחדים יש אפשרות הלכתית לערוך טקס בר מצווה לנערים אלו. על ההורים, מערכת החינוך, פוסקי ההלכה והקהילה להתגייס ולמצוא דרך מתאימה לערוך טקס בר מצווה הולם. פעולה זו היא לכל הדעות קיום חיוב דאורייתא של "ואהבת לרעך כמוך" הן לנער הן להוריו.

הערות

1 מגילה כג, ע"א.

2 בית יוסף, אורח חיים, סימן רפב, ג.

3 רמב"ם, הלכות תפילה ונשיאת כפים יב, יז.

4 רש"י, חגיגה ג, ע"ב, ד"ה "איזהו שוטה".

5 חגיגה ג, ע"ב.

6 **שם**.

7 **שם**.

8 בית יוסף, אבן העזר, סימן קכא, ו.

9 רמב"ם, הלכות עדות ט, ט.

10 **שם**, הלכה י. בנושא זה ראו הרב זלמן נחמיה גולדברג, "נשואי מפגרים", **תחומין** ז (תשמ"ו): 231–248; הרב נפתלי בר אילן "חלוש הדעת השוטה והפתי", **תחומין** ח (תשמ"ז): 103–111. רבי מאיר שמחה הכהן מדווינסק עושה ההבחנה בין "שטות" בהתנהגות לבין "שטות" בדיבור. לדעתו הדיבור משמש אינדיקציה להגדרת שוטה יותר מהפעולות שהוזכרו בגמרא. ראו שו"ת אור שמח, ירושלים: מכון ירושלים, תשנ"ח, ליקוטים, סימן יג, עמ' קסג. סיכום ממצה לנושא ראו אצל הרב משה מרדכי פרבשטיין, **משפטי הדעת: עיונים וברורי הלכה בגדר הדעת בהלכות שוטה: נוספו עליהם תשובות קדמונים בענינים אלו ובתוכן תשובות הפוסקים על הגט מקליווא**, ירושלים: מכון שער המשפט והנהלת בתי הדין הרבניים, תשנ"ה, עמ' יז–נב.

11 הרב חיים פנחס שיינברג, "תשובה בענין ילדים מפגרים לגבי חינוך ומצוות", **מוריה** ס"ח ט–י [קכט–קל] (תשמ"ב): נא–סד. הרב שיינברג, ראש ישיבת "תורה אור" בירושלים, אישיות תורנית בעלת רגישות חברתית גדולה, הלך לעולמו בשנת תשע"ב.

12 יבמות קה, ע"ב.

13 **שם**.

14 הרב אלחנן וסרמן, **ספר קובץ הערות: למסכת יבמות**, ירושלים: ישיבת אור אלחנן – אהל תורה, תשס"ג, עמ' רכד, סימן סו, ס"ק ו. על גזרת הכתוב ראו ירושלמי, מעשר שני ד, ג. לעניין קידושין ראו רש"י בפרק המדיר, כתובות עג ע"ב, ד"ה "קטן".

15 גִּטין נט, ע"א. בנושא זה ראו הרב חנוך גולדברג, "כשרות משפטית של קטן במקח וממכר", **שנה בשנה** (תשנ"ו): 440–451.

16 רמב"ם, הלכות מכירה כט, ו.

17 הרב שיינברג (**לעיל** הערה 11), עמ' נד. בנושא זה ראו הרב פרבשטיין (**לעיל** הערה 10), עמ' סח–עא.

18 הרב שלמה זלמן אוירבך, **מוריה** ס"ח ט–י [קכט–קל] (תשמ"ב): סה. דבריו מופיעים גם בשו"ת מנחת שלמה, חלק א, ירושלים: שערי זיו, תשמ"ו, סימן לד, עמ' קפח–קפט.

19 דף מב, ע"א.

20 חפציבה ליפשיץ ורבקה גלובמן, "היבטים התנהגותיים, קוגניטיביים ורגשיים־הניעתיים של דתיות בקרב תלמידים בעלי מוגבלות שכלית ובעלי רמת משכל גבולית בחינוך הממלכתי־דתי", **מגמות** מה (2) (תשס"ח): 330–369.

21 הרב שיינברג (**לעיל** הערה 11), עמ' ס.

22 **שם**.

23 **שם**, עמ' סד.

24 הרב נתן געשטעטנער, שו"ת **להורות נתן**, חלק ז, בני ברק: חמו"ל, תש"ן, חושן משפט, עמ' קנט, סימן קכג.

25 הרב מנשה קליין, **ספר משנה הלכות**, חלק יב, [ניו יורק]: מכון משנה הלכות גדולות, תשס"ט, סימן תכג.

26 ליפשיץ וגלובמן (**לעיל** הערה 20), עמ' 361.

27 על חשיבות הטקס ראו גילה ווגל, **"שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה": המשמעות של טקסי בר/בת מצווה עבור ילדים בעלי נכויות התפתחותיות והוריהם** (באנגלית), עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה, 2002.

28 הרב משה פיינשטיין, **אגרות משה**, חלק ח, ירושלים: [חמו"ל], תשנ"ו, יורה דעה ד, סימן כט.

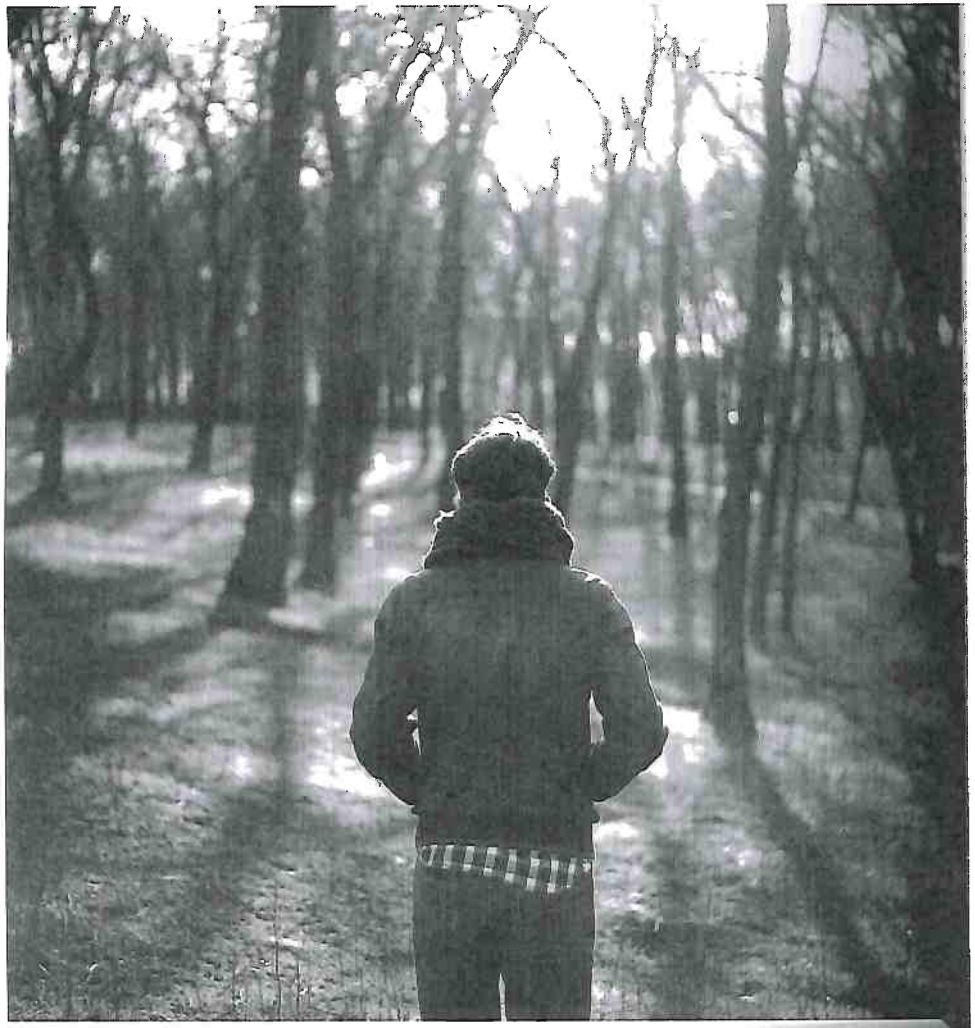

"ואין הדעות שוות"

על מעמדו של אדם עם מוגבלות שכלית והתפתחותית בעולמה של מסורת ישראל

עורך: בנימין לאו

המכון הישראלי לדמוקרטיה

RUDERMAN
קרן משפחת רודרמן

מעמדם של אנשים עם מוגבלות שכלית עובר בישראל שינוי חברתי עמוק, כמו בכלל החברה המערבית. הכרה באינטליגנציות חלופיות, אמצעים מגוונים ליצירת תקשורת בין־אישית ודרכי הבעה חלופיות הביאו את החברה להבין שמי שהיה נחשב בעבר נטול כישורים קוגניטיביים וממילא מורחק מסביבת החיים הנורמטיבית הוא עכשיו חלק מקהילת האנשים המודעים למוגבלות. כולם יחד עוסקים ביצירת ההתאמות וההנגשות לצרכים המיוחדים.

ובשדה ההלכה היהודית?

אסופת המאמרים שלפנינו מבקשת ללוות את התהליך שעוברת החברה היהודית המסורתית, היונקת את ערכיה והנהגותיה ממערכת המשפט העברי. מסתבר שכושר ההסתגלות של ההלכה הוא גדול, ומעצבי ההלכה מגלים קשב רב לאתגרי השילוב של אנשים עם מוגבלות שכלית והתפתחותית. אנו מאמינים שעצם העיסוק בנושא מרים תרומה לקידומו.

האסופה רואה אור במסגרת התכנית "זכויות אדם והיהדות", בראשות פרופ' ידידיה שטרן, פרופ' חנוך דגן ופרופ' שחר ליפשיץ והודות לתרומתה הנדיבה של קרן משפחת רודרמן.

מחיר מומלץ: 64 ש"ח
אפריל 2016
מסת"ב: 978-965-519-182-0
www.idi.org.il
0 4500001160 1
דאנאקוד 450-1160